

Transformations of the Landscape of Wilanow in the Light of Threats and Chances of the Rural Identity to Survive

Maciej Żołnierczuk

DOI: 10.30825/5.ak.174.2019.64.3

Przemiany krajobrazu Wilanowa w kontekście zagrożeń i szans na przetrwanie ruralistycznej tożsamości

Key words: rural layout, urbanisation, landscape protection

Introduction

The oldest finds from the Wilanow area, whose age is estimated at 6000 years, are attributed to hunters and gatherers. The finds also include artefacts from the Neolithic era, when the first groups of farmers moved along the Vistula River. In the area of the current Klimczaka and Sarmacka streets, objects from early bronze era were discovered.

Further evidence in form of the remains of the Przeworsk culture, dating back to the 1st century B.C. was discovered near the Królewicza Jakuba as well as Lentza and Rumiana streets. The junction of Oś Królewska and Al. Rzeczypospolitej also revealed findings originating from approx. 1000 years later [Szpanowski 2015]. Even the contemporary palace and park complex still reveal remains of medieval culture – archaeologists continue to discover traces of a medieval cemetery. These are only some examples that prove that people had inhabited this area even before the summer residence of King Jan III was built in Wilanow. The palace became another factor stimulating the development of the area.

The king was referred to as a good host, so, with time, the surface of the Wilanow land property increased by buying out scattered property of small aristocracy. By

the end of the 17th century the property occupied 34 lans, i.e. approx. 580 ha). At the end of the 19th century, the Wilanow property consisted of three real property complexes, referred to as “keys”: the Chojnow, Zastow and Wilanow keys. The Wilanow key itself reached as far as to the current district Mokotow (to the north), Kabaty (to the south), Okęcie (to the west) and to the natural border of the Vistula River to the east. This was an area of over 3 000 ha, which included 4 filial residences (Gucin, Ursynów, Natolin, and Morysin), 10 farms, 13 inns and leased land, the Kabaty Forest, and fish ponds [Szpanowski 2015]. This description shows the actual vast size of the Wilanow rural layout.

In 1951, Wilanow became a district of Warsaw. However, this did not lead to rapid changes in land management. Photos from the end of the 1950s show arable fields surrounding the palace to the east and west. Only to the north, along the contemporary Biedronki Street, rural buildings developed. In 1996 a competition for the concept of development of West Wilanow was announced. The winner was Guy C. Perry, who presented an idea of a kind of a town inside a city. In 2002, the construction of the first buildings started – the District Office and the Temple of Divine Providence. As years passed, the urban development pressure grew stronger and encroached on the palace and park complex nearly from all sides.

Słowa kluczowe: układ ruralistyczny, urbanizacja, ochrona krajobrazu

Wprowadzenie

Najstarsze znaleziska z rejonu Wilanowa, których wiek szacuje się na ponad 6000 lat, przypisywane są myśliwym i zbieraczom. Odnaleziono tu również przedmioty pochodzące z okresu neolitu, kiedy to wzdłuż Wisły przemieszczały się pierwsze grupy rolników. W rejonie współczesnych ul. Klimczaka i Sarmackiej odkryto znaleziska z okresu wczesnego brązu.

Kolejne dowody w postaci pozostałości po ludności przeworskiej, sięgające I w p.n.e., odkryto w rejonie ul. Królewicza Jakuba oraz Lentza i Rumianej. Również w rejonie skrzyżowania Osi Królewskiej z Al. Rzeczypospolitej znajdowały się znaleziska datowane na ok. 1000 lat później [Szpanowski 2015]. Nawet w obrębie dzisiejszego założenia pałacowo-ogrodowego znajdują się pozostałości kultury średniowiecznej – wciąż odkrywane są tu ślady średniowiecznego cmentarzyska. To tylko kilka przykładów stanowiących dowód życia ludności na tych terenach jeszcze przed powstaniem letniej rezydencji króla Jana III w Wilanowie. Czynnikiem ten stał się dodatkowym elementem napędowym rozwoju tych terenów.

Król określany był mianem dobrego gospodarza. Toteż wraz z upływem czasu wilanowskie dobra

ziemskie rozrastały się w drodze wykupu rozdrobnionej własności szlacheckiej (pod koniec XVII w. był to teren o powierzchni 34 łanów, czyli ok. 580 ha). Pod koniec XIX w. wilanowskie posiadłości ziemskie składały się z trzech kompleksów nieruchomości określanych mianem kluczy: chojnowski, zastowski, wilanowski. Sam klucz wilanowski sięgał aż po rejon obecnego Mokotowa (od północy), Kabaty (na południu), Okęcie (na zachodzie), zaś od wschodu naturalną granicę stanowiła Wisła. Był to obszar ponad 3 tys. ha, na którym znajdowały się 4 rezydencje filialne (Gucin, Ursynów, Natolin, Morysin), 10 folwarków, 13 karczm, dzierżawy, Las Kabacki, stawy rybne [Szpanowski 2015]. Ten zarys prezentuje ogrom wilanowskiego założenia ruralistycznego.

Wilanów w 1951 roku stał się jedną z dzielnic Warszawy. Jednak nie spowodowało to raptownej zmiany w sposobie gospodarowania terenem. Na fotografiach z końca lat 50. XX w. widoczne są pola uprawne otaczające pałac od wschodu i zachodu. Jedynie od północy wzdłuż współczesnej ul. Biedronki rozwijała się zabudowa o charakterze wiejskim. W 1996 roku został ogłoszony konkurs na koncepcję zagospodarowania Wilanowa Zachodniego. Laureatem został Guy C. Perry, który przedstawił pomysł swojego rodzaju miasta w mieście. W 2002 roku zaczęła się realizacja pierwszych budynków – urzędu dzielnicy oraz Świątyni Opatrzności Bożej.

Wraz z upływem lat następowała coraz silniejsza presja urbanistyczna osaczająca niemal ze wszystkich stron założenie pałacowo-ogrodowe w Wilanowie. Toteż konieczne było wprowadzanie kolejnych form ochrony.

Pewne formy ochrony już istniały, np. pomnik historii „Warszawa – historyczny zespół miasta z Traktem Królewskim i Wilanowem” (od 1996 r.) czy wpisy pojedynczych budynków do rejestru zabytków. Należy podkreślić, że nie obejmowały one elementów o charakterze ruralistycznym, m.in. domów wzdłuż ul. Biedronki czy także Pól Morysińskich. Szansą na zachowanie tożsamości był wpis do rejestru zabytków z 1965 roku. Jednak od samego początku był on obarczony wadami, wśród których wymieniano głównie brak załącznika graficznego obrazującego granice wpisu (jest to błąd bardzo często występujący w ówczesnym okresie) oraz błędne zdefiniowanie przedmiotu wpisu – „Wilanów – założenie urbanistyczne” (powinno być ruralistyczne). Stały się one początkiem procedury uchylecia decyzji o wpisie do rejestru zabytków. W momencie gdy w 2013 r. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie dowiedziało się o toczącym się postępowaniu, złożyło wniosek o wpis do rejestru zabytków „Układu ruralistycznego dawnej wsi Wilanów”. W 2014 roku stwierdzono nieważność wpisu z 1965 roku. Rok później zakończono postępowanie dowodowe i wpisano układ

As result, it became necessary to introduce new forms of protection.

Certain forms had already existed, e.g. the historical monument – Warsaw – historical city complex with the Royal Route and Wilanów” (since 1996). Some individual buildings had also been entered in the register of monuments. It should be noted that the latter did not include elements of rural nature, such as the houses along Biedronki Street or the Morysin Fields. The entry in the register of monuments of 1965 became a chance to maintain local identity. However, it had been defective from the very beginning. The main defects included the lack of a graphic attachment illustrating the borders of the registered area (this was a common mistake at that time) and the incorrect definition of the subject of the entry, which referred to “Wilanów – urban layout”, while it should be referred to as rural layout. These defects became the starting point for the procedure of repealing the decision on entry in the register of monuments. In 2013, when the Museum of the Palace of King Jan III in Wilanów became aware of the ongoing proceedings, it filed a motion for entry of the “Rural layout of the former Wilanów village” to the register of monuments. In 2014, the entry of 1965 was deemed invalid. A year later, evidence procedure was closed and the rural layout was entered to the register of monuments. Unfortunately, the new decision was challenged and repealed as early as

in December 2013, due to formal errors made in the process of making the entry. As a result, the Museum decided to file a new motion. It is worth noting that the Museum has also been striving to enter the monuments in the surroundings of the palace and park complex in the register of monuments since 2004. The proposal to make both entries results from the subjects described in The Act of 23 July 2003 on the Protection of Monuments and the Care of Historical Monuments [Journal of Laws of 2018, item 2067], which provides the following definitions: Rural layout – a spatial rural layout, including: Individual buildings, building complexes, forms of designed greenery, arranged in the layout of historical property and functional divisions, including streets or networks of roads; surroundings of a monument – the area surrounding or adjacent to the monument, specified in the decision on entering such monument in the register of monuments in order to protect the visual values of the monument and to protect it against the harmful influence of external factors.

In 2012, the Wilanów Cultural Park was created, with a surface area of approx. 1450 ha. A protection plan was adopted for the area. Unfortunately, it was found that the provisions of the plan do not always enable the enforcement of protective actions. Thus, in 2018, it was decided to start creating a new protection plan. What is important, other parties invited to participate

in the consultations included the Museum of the Palace of King Jan III in Wilanów, the European Centre Natolin and the Warsaw University of Life Sciences that manage a significant part of the area. Moreover, works on a local spatial development plan that would include the area of the palace and park complex together with the Morysin Fields and Morysin have been conducted since 2014. Although this area is classified as priority area in the spatial development conditions and directions study of the capital city Warsaw of 2006, the plan will be adopted as late as in 2022.

The aim of the paper is to analyse the directions in the transformations in land management of a part of the current Wilanów district and their influence on the objects that are proof of former land use. The research constituted the basis for determining the risks and opportunities for the survival of the historical, rural identity of the landscape. The author set the following research question: Does the rural layout of Wilanów still exist, in spite of continuing urbanisation pressure?

Materials and methodology

The research works were limited to the area of the Wilanów Cultural Park, including the Historical Monument – as this is the part of the district affected most visibly by urbanisation pressure. The aim of this limitation was to show the pace and intensity of

ruralistyczny do rejestru zabytków. Niestety, nowa decyzja została zaskarżona i uchylona już w grudniu 2015 r. – decyzja ta wynikała ze względów formalnych popełnionych podczas dokonywania wpisu. Dlatego też Muzeum zdecydowało się złożyć ponowny wniosek. Warto zaznaczyć, iż Muzeum zabiega od 2004 r. także o wpis do rejestru zabytków otoczenia założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie. Propozycja dokonania obydwu wpisów wynika z przedmiotów opisanych w Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami [Dz.U. z 2018 r. poz. 2067], gdzie widnieją następujące definicje: układ ruralistyczny – przestrzenne założenie wiejskie, zawierające: pojedyncze budynki, zespoły budowlane, formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg; otoczenie zabytku – teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków – celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

W 2012 roku został również utworzony Wilanowski Park Kulturowy, zajmujący powierzchnię ok. 1450 ha. Dla obszaru został uchwalony plan ochrony. Niestety, stwierdzono, iż jego zapisy nie zawsze umożliwiają egzekwowanie działań ochronnych. Dlatego też

w 2018 r. podjęto decyzję o ponownym przystąpieniu do sporządzania planu ochrony. Co istotne, do prac konsultacyjnych zostały zaproszone również Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Centrum Europejskie Natolin oraz Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, które zarządzają znaczną częścią obszaru. Od 2014 roku trwają także prace nad miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego obejmującego obszar założenia pałacowo-ogrodowego wraz z Polami Morysińskimi i Morysinem. Pomimo tego iż jest to obszar wskazywany w Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m.st. Warszawy z 2006 r. jako obszar o randze priorytetowej, to jego uchwalenie planuje się dopiero ok. 2022 roku.

Celem pracy jest analiza kierunków przemian zagospodarowania przestrzennego fragmentu terenu obecnej dzielnicy Wilanów i ich wpływu na obiekty świadczące o dawnym użytkowaniu terenu – na podstawie badań określono zagrożenia i szanse na przetrwanie historycznej, ruralistycznej tożsamości krajobrazu. Autor postawił pytanie badawcze: czy pomimo postępującej presji urbanistycznej nadal istnieje wilanowski układ ruralistyczny?

Materiał i metody

Podczas prowadzenia badań ograniczono się do przestrzeni

Wilanowskiego Parku Kulturowego, którego część stanowi również Pomnik Historii – jest to fragment dzielnicy Wilanów, gdzie presja urbanizacyjna jest najbardziej widoczna. Ograniczenie się do obszaru WPK miało na celu pokazanie szybkość i intensywność zachodzących przemian, a także przeanalizowanie skuteczności obostrzeń związanych z formami ochrony zabytków – w granicach WPK znajduje się założenie pałacowo-ogrodowe w Wilanowie wraz z rezydencjami filialnymi, które stanowią rdzeń klucza wilanowskiego. Tym samym wybrany do analiz obszar cechuje się największymi wartościami i powinien stanowić przykład troski o tożsamość wielkopowierzchniowego założenia rolniczego.

Do analiz wykorzystano historyczną i współczesną dokumentację kartograficzną oraz oprogramowanie ArcGIS 10.6.1. Mapy historyczne pochodziły z lat 50. i 60. XIX wieku. Materiał ten został skalibrowany przy zastosowaniu co najmniej 8 punktów wspólnych, które stanowiły najczęściej narożniki budynków. W przypadku współczesnego zagospodarowania terenu posłużono się ogólnodostępnymi serwisami WMS z warstwami tematycznymi (np. podział katastralny, ortofotomapy, lokalizacja budynków i infrastruktury). Analizując teren, zwrócono uwagę na lokalizację obiektów wpisanych do rejestru zabytków i gminnej ewidencji zabytków.

the occurring changes and to analyse the effectiveness of restrictions related to monument protection forms; the palace and park complex in Wilanow together with filial residences that are the core of the Wilanow key are located within the borders of the Wilanow Cultural Park. Thus, the area selected for analysis is characterised by the highest value and it should be an example of model care about the identity of a large-surface agricultural layout.

The analyses were conducted with use of historical and contemporary cartographic documentation and ArcGIS 10.6.1 software. The historical maps originated from the 1850s and 1860s. The material was calibrated based on the application of at least 8 common points that were usually the corners of buildings. As far as contemporary land management is concerned, generally available WMS services with thematic layers (cadastral divisions, orthophotomaps, location of buildings and infrastructure) were used. Terrain analysis took into account the location of objects entered in the register of monuments and communal register of monuments.

Specific forms of land use were determined on historical and contemporary maps based on the designations specified in the Ordinance of the Minister of Infrastructure of August 26, 2003 on the required scope of local spatial development plan [Journal of Laws No. 164/2003, item 1587]. After the data from historical

and contemporary maps were digitalised, the percentage share of different types of areas were compared and the changes and location of transformations were defined.

The author analysed the existing and prepared planning documentation. The analyses focused on these elements that define the notion of a rural layout pursuant to the provisions of the Act of July 23 2003 on the Protection of Monuments and the Care of Historical Monuments [Journal of Laws of 2019, item 1696]. Historical cartographic studies were also used to determine the main centres of rural development. These were then compared to the currently existing structures, specifying the threats.

SWOT analysis was used to determine opportunities and threats. Additional materials used in the process included the analysis of the direction

of actions presented before the Spatial Planning Committee of the Wilanow District as well as public consultations concerning the planning of the area in question. As a result, the analyses took into account the past, the present, and the future.

Results

The analysed area accounts for 21.9% of the Wilanow land property, whose surface area was 6623.5 ha in 1894. The palace and park complex itself, which is synonymous with the royal property for most people, occupies only 0.5% of the Wilanow property (Table 1).

The analysis of the share of specific land usage forms allows us to state that the landscape of Wilanow within the borders of today's Wilanow Cultural Park has

Wyznaczając poszczególne formy użytkowania terenu na mapach historycznych oraz współczesnych, posłużono się oznaczeniami wskazanymi w Rozporządzeniu Ministra Infrastruktury z dnia 26 sierpnia 2003 r. w sprawie wymaganego zakresu projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego [Dz.U. 2003 nr 164 poz. 1587]. Po digitalizacji danych z map historycznych i współczesnych porównano udział procentowy poszczególnych typów obszarów, a także określono zmiany i lokalizację przekształceń.

Przeanalizowano istniejące oraz sporządzane dokumenty planistyczne. Dokonując analiz, zwrócono uwagę na elementy, które w Ustawie z dn. 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami [2019 r. poz. 1696] definiują pojęcie układu ruralistycznego. Historyczne opracowania kartograficzne posłużyły również do wskazania głównych ośrodków zabudowy ruralistycznej. Fakt ten porównano z obecnie występującą zabudową, wskazując jednocześnie zagrożenia.

Określając szanse i zagrożenia, posłużono się analizą SWOT. Do jej sporządzenia wykorzystano dodatkowo analizę kierunków działań przedstawianych podczas komisji planowania przestrzennego Rady Dzielnicy Wilanów, a także spotkań konsultacyjnych dotyczących planowania przedmiotowego obszaru. Tym samym podczas analiz uwzględniono zarówno przeszłość, teraźniejszość, jak i przyszłość.

Wyniki

Teren opracowania stanowi 21,9% dóbr wilanowskich, których powierzchnia w 1894 r. wynosiła 6623,5 ha. Samo założenie pałacowo-ogrodowe, z jakim wiele osób utożsamia własności królewskie, stanowi zaledwie 0,5% dóbr wilanowskich (tab. 1).

Analizując udział poszczególnych form użytkowania terenu, można uznać, iż na przestrzeni lat nastąpiły przekształcenia krajobrazu Wilanowa w granicach dzisiejszego Wilanowskiego Parku Kulturowego. Nastąpiło ponad 50% zmniejszenie obszarów użytkowanych rolniczo. Znaczną część z tych obszarów przekształcono na zabudowę mieszkaniową wielorodzinną (ok. 220 ha), a także zabudowę mieszkaniową jednorodziną, której powierzchnia zwiększyła się ponad pięciokrotnie (ok. 141 ha). Zabudowa mieszkaniowa w dużej mierze powstała na terenach dawnych wsi, które zaczęły się rozrastać i przekształcać, niekiedy w formę zabudowy wielorodzinnej. Jest to widoczne m.in. na przykładach wsi: Zawady, Powsinek, Wolica. Nowym i wyróżniającym się elementem krajobrazu jest tzw. Miasteczko Wilanów. Możliwość budowy w pobliżu Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie została wyraźnie wykorzystana przez deweloperów jako chwyt marketingowy. W wyniku poszatkwania przestrzeni Błoni Wilanowskich przez miejscowe plany zagospodarowania

przestrzennego, które często nie tworzą spójnej i harmonijnej całości, doszło do fragmentacji kluczowych osi kompozycyjnych, np. Osi Królewskiej (jest to jednak proces odwracalny). Zabudowa rozwija się również po północnej stronie ul. Pałacowej. W toku są prace nad miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego rejonu ul. Pałacowej. Większość tego obszaru zostanie przeznaczona na zabudowę mieszkaniową. Wynikiem wzrostu obszaru zabudowy jest konieczność budowy dróg. Znaczny obszar WPK został poświęcony na budowę Południowej Obwodnicy Warszawy, która obecnie będzie przebiegać przez stolicę Polski, a nie jak zakładano dawniej przez jej obrzeża. Teren przewidziany pod jej budowę w obrębie WPK to aż 36 ha (2,5% powierzchni WPK). Na przestrzeni dziejów powierzchnia przeznaczona na tym terenie pod drogi wzrosła ponad trzykrotnie. Trwające procesy doprowadziły również do zaniku wielu rowów występujących dawniej na tym terenie. Suma powyższych wyników jednoznacznie wskazuje na trwające procesy urbanizacyjne na terenie objętym opracowaniem.

W obrębie WPK dominującą formę użytkowania terenu stanowią nadal obszary rolnicze (583 ha – 40% pow. WPK). W krajobrazie wyraźnie wyróżniają się założenie pałacowo-ogrodowe w Wilanowie wraz Morysinem oraz parki Natoliński i Ursynowski. Parki w Morysinie i Natolinie, a także fragment Skarpy

Table 1. The share of specific areas located within the historical Wilanow Property (6623.5 ha) in comparison to the state of 1894 (based on: Szpanowski, 2015)

Tabela 1. Udział poszczególnych obszarów w granicach historycznych dóbr wilanowskich (6623,5 ha) w porównaniu ze stanem z 1894 r. (na podstawie: Szpanowski, 2015)

Name of the area Nazwa obszaru	Wilanow Key Klucz wilanowski	Wilanow Culture Park Wilanowski Park Kulturowy	Historical Monument (Wilanow part) Pomnik Historii (część wilanowska)	Palace and park complex in Wilanow Założenie pałacowo-ogrodowe w Wilanowie
Surface area (ha) Powierzchnia (ha)	3013.5	1450	183	35.3
Percentage share of the historical Wilanow property Udział procentowy w stosunku do historycznych dóbr wilanowskich	45.5%	21.9%	2.8%	0.5%

undergone certain transformations during the years. The area of arable land decreased by over 50%. A significant part of these areas was transformed into multi-family housing development (approx. 220 ha) and single-family housing development, whose area increased over five times (approx. 141 ha). Residential development was constructed mainly in the areas of former villages that started to grow and transform, often to multi-family housing. This is visible, among others, in the villages: Zawady, Powsinek, Wolica. A new, very distinctive landscape element is the so-called Miasteczko Wilanow. The possibility to build in the vicinity of the Palace of King Jan III in Wilanow was clearly treated as a marketing opportunity by developers. As a result of the division of the Wilanow Meadows (Błonia Wilanowskie) into local spatial development plans, which often do not form a consistent, harmonious whole, the key axes of the arrangement were fragmented (e.g. The Royal Axis – Oś Królewska), although this process is reversible. The area to the north of Pałacowa Street is also being developed. The works on the local spatial development plan of the vicinity of ul. Pałacowa Street are in progress. Most of the area will be designated for residential development. The growth of developed areas leads to the necessity to construct roads. A significant part of the Wilanow Cultural Park has been dedicated to the construction of the Southern

Bypass Road of Warsaw, which will ultimately pass through the capital of Poland, not through its outskirts, as it was previously assumed. The area allocated to its construction within the Wilanow Cultural Park is as much as 36 ha (2.5% of the total surface area of the Park). Throughout the history, the area designated for roads in this region increased over three times. The ongoing processes have also resulted in the disappearance of numerous ditches that used to exist there. The above phenomena clearly show that the analysed area is subject to ongoing urbanisation processes (Fig. 1).

However, the dominant form of land use within the Wilanow Cultural Park are still agricultural areas (583 ha – 40% of the total Surface area – Table 2). Some of the distinctive parts of the landscape are: the Wilanow palace and park complex together with Morysin and the Natolin and Ursynow Parks. Both the Morysin and Natolin Parks as well as a part of the Ursynow Slope (Skarpa Ursynowska) are nature reserves. The comparison with historical maps reveals changes in the bed of the Wilanowka River which has narrowed significantly. A growth of natural greenery in its surroundings is also noticeable. As far as designed greenery is concerned, including not only parks, but also cemeteries and linking elements in form of avenues, one may notice that their location has remained unchanged for many decades. The ongoing changes refer

mainly to the degree of maintenance and care. Neglecting gardening procedures in some cases (e.g. Gucin) led to a nearly complete blurring of historical values. On the other hand, limiting the works in Natolin and Morysin resulted in strengthening their purely natural values.

As far as the components that are included in the definition of a rural arrangement are concerned, changes in land usage are noticeable in some areas, which results from increasing urbanisation pressure. However, one should emphasise that the land use in a major part of the area remains unchanged. Moreover, some of the building complexes have remained in their historical form. An example may be the building complex with the Church of St. Anna, located in the northern part of Stanisława Kostki Potockiego Street, which form the historical local centre of Wilanow. Another proof is the complex of farmhouses and breweries situated in the southern part of the same street. Single buildings include, among others, the historical school and mansion at Przedatki Street, houses and farmhouses located in the former Powsinek village (1st half of the 20th century), as well as houses at Syta Street (1936–1937). The development of the road network as a result of urbanisation processes has not led to a complete elimination of the historical layout of streets. Some examples are Al. Wilanowska, Wiertnicza and Przyczółkowa Streets and smaller roads that formed the core of

Table 2. Changes in land use during centuries (by M. Żołnierczuk)

Tabela 2. Zmiany w sposobie gospodarowania terenem na przestrzeni wieków (oprac. M. Żołnierczuk)

Period Okres	Characteristics Cecha	Roads Drogi	Single-family housing Zabudowa mieszkaniowa jednorodzinna	Multi-family housing Zabudowa mieszkaniowa wielorodzinna	Agricultural areas Tereny rolnicze	Services Usługi	Surface waters Wody powierz- chniowe	Green areas Tereny zieleni
Second half of the 19th century II poł. XIX w.	Surface area (ha) Powierzchnia w ha	26.58	25.98	0.00	1095.92	20.00	77.79	202.43
	Share in total surface area Udział w ogólnej powierzchni	0.02	0.02	0.00	0.76	0.01	0.05	0.14
Year 2019 Rok 2019	Surface area (ha) Powierzchnia w ha	82.52	140.89	206.72	582.55	101.96	39.59	295.39
	Share in total surface area Udział w ogólnej powierzchni	0.06	0.10	0.15	0.40	0.06	0.03	0.20
	Trend (%) Tendencja (%)	310.50	542.21	-	53.16	509.91	50.89	145.26

Ursynowskiej stanowią rezerwy przyrody. W porównaniu z mapami historycznymi widoczne są zmiany w obrębie rzeki Wilanówki, której koryto znacznie się zawężyło. Wokół zauważalny jest również rozrost roślinności o charakterze naturalnym. W przypadku form zieleni projektowanej, do której należy zaliczyć obszary parków, ale także zieleni cmentarnej i elementy powiązań w postaci alei, stwierdza się, iż ich lokalizacja pozostaje niezmienna od wielu lat. Zmiany, jakie zachodzą, dotyczą przede wszystkim stopnia ich zadbania i poziomu pielęgnacji. Zaniechanie działań ogrodniczych w niektórych przypadkach (np. Gucin) doprowadziło do niemal całkowitego zatarcia wartości historycznych. Natomiast ograniczenie prac w przypadku Natolina i Morysina spowodowało wzmocnienie wartości *stricte* przyrodniczych.

Odnosząc się do elementów składowych zawartych w definicji układu ruralistycznego, zauważa się zmiany zagospodarowania terenu

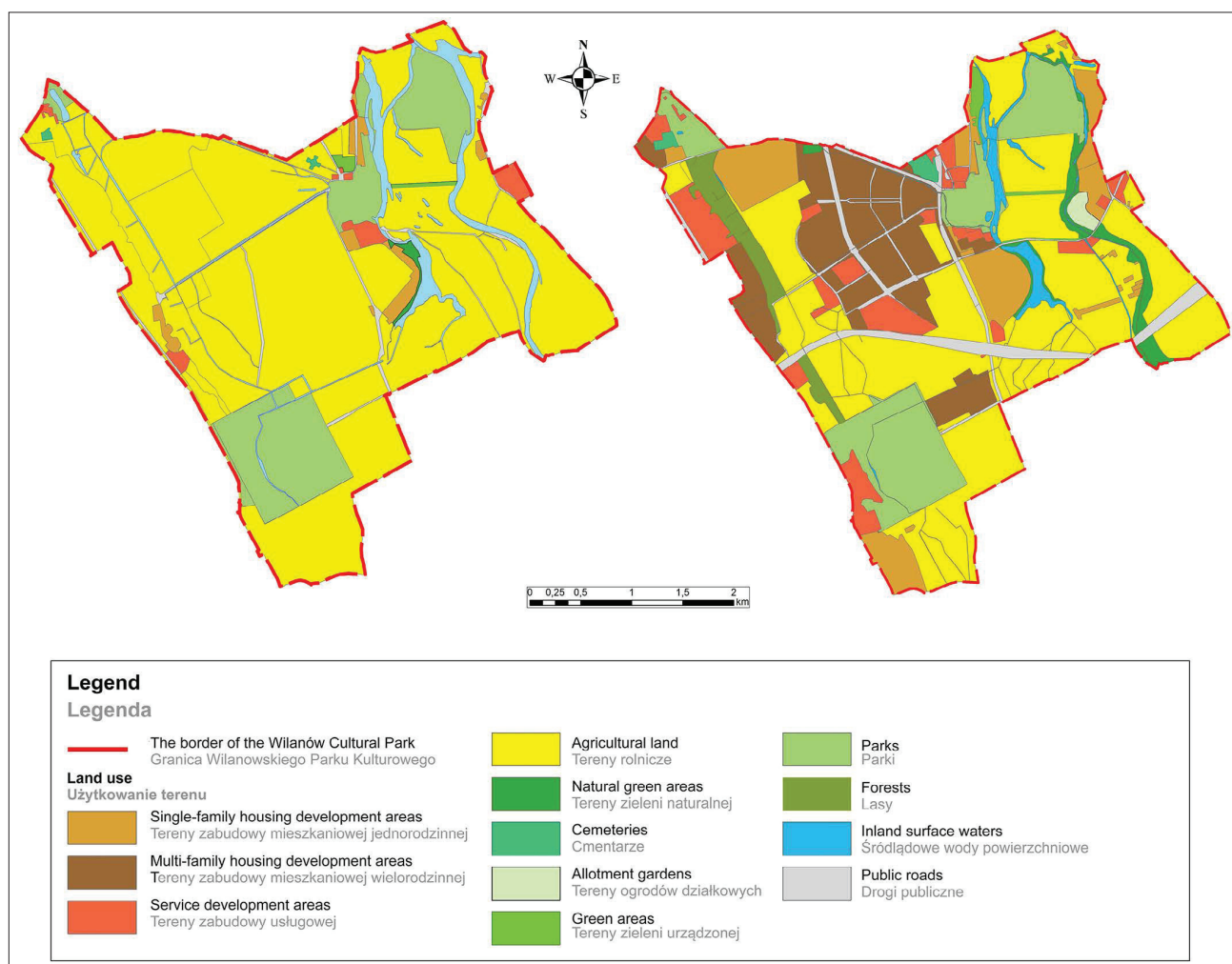
w części obszaru, co jest związane z postępującą presją urbanistyczną. Należy jednak podkreślić, że znaczna część obszaru posiada niezmienną formę użytkowania. Ponadto niektóre z zespołów budowlanych trwają na swoim miejscu w niezmiennym kształcie. Przykładem może być zespół budynków wraz z kościołem św. Anny, znajdujących się w północnej części ul. Stanisława Kostki Potockiego – stanowią one historyczne centrum lokalne Wilanowa. Innym dowodem jest zespół budynków folwarcznych i browarniczych położonych w południowej części ww. ulicy. Wśród pojedynczych budynków wymienić można m.in. zabytkową szkołę i dwór przy ul. Przedatki, domy i budynki gospodarcze zlokalizowane na terenie dawnej wsi Powsinek (I poł. XX w.), domy przy ul. Sytej (1936–1937). Związany z procesami urbanizacyjnymi rozwój sieci drogowej nie spowodował całkowitego zatarcia historycznego układu ulic. Przykładem tego są takie arterie jak Al. Wilanowska, ul. Wiertnicza

i Przyczółkowa oraz mniejsze drogi stanowiące trzon dawnego układu wiejskiego, np. ulice Syta, Biedronki, Europejska, Nowoursynowska.

Analizując układ rozmieszczenia historycznych podziałów własnościowych, stwierdza się, iż są one widoczne w całym badanym obszarze. Nawet na terenie tzw. Miasteczka Wilanów występuje odmienny w stosunku do układu ulic podział gruntu wynikający z dawnych podziałów. Również w obrębie wsi Powsinek, gdzie obszar pól został zdominowany przez zabudowę mieszkaniową, widoczne są układy nawiązujące bezpośrednio do wcześniejszych rozłogów pól. W przypadku ul. Biedronki podział własnościowy pozostał niemal niezmienny do współczesnych czasów. O ile główne linie podziału są nadal wyraźne, o tyle same historyczne parcele zostały nieco zatarte w wyniku podziału gruntów.

Na podstawie uczestnictwa w posiedzeniach komisji ładu przestrzennego oraz w konsultacjach społecznych dotyczących kształtowania

Ryc. 1. Porównanie zagospodarowania terenu w obrębie WPK (druga połowa XIX w. i 2019 r.) (oprac. M. Żolnierczuk)

the historical rural arrangement, such as Syta, Biedronki, Europejska, and Nowoursynowska Streets.

The analysis of the layout of historical property divisions reveals that they are visible in the whole analysed area. Even the street layout in the so-called Miasteczko Wilanow is different from the land division resulting from historical divisions. Layouts that directly reflect former field arrangements are also visible

in the area of the Powsinek village, where arable fields have been dominated by residential development. As for Biedronki Street, the ownership division remained nearly unchanged until today. However, although the main division lines are still clear, the historical plots themselves have been slightly blurred as a result of land division.

Participation in the meetings of the Spatial Planning Committee

and public consultations on spatial management provides a clear outline of the residents' needs, which are to develop green areas and communication infrastructure. Unfortunately, one may notice that some of the new inhabitants are unaware of the value of the area in question, so it is recommended to introduce more educational and community programmes. The problem with respecting values is also noticeable in

przestrzeni czytelnie zarysowują się potrzeby mieszkańców w postaci rozwoju terenów zieleni i infrastruktury komunikacyjnej. Niestety, zauważa się, iż część nowych mieszkańców nie jest świadoma wartości przedmiotowego obszaru. Toteż wskazane jest wzmocnienie programów edukacyjnych i społecznościowych. Problem poszanowania wartości dotyczy również lokalnych władarzy, czego dowodem mogą być uwagi złożone do projektu mpzp obszaru przedpola pałacu wilanowskiego. W tym przypadku widoczny jest również brak poszanowania wyników konsultacji społecznych dotyczących obszaru tzw. Plaży Wilanów.

Dyskusja

Łąki wilanowskie stanowią istotny element kulturowy Wilanowa. Ta forma zagospodarowania terenu pochodzi jeszcze sprzed czasów króla Jana III Sobieskiego [Kaczyńska 2011]. Porównując udział obszarów rolniczych z map historycznych z drugiej połowy XIX w. czy też z wynikami badań z lat 2002–2011 [Radecka, Osińska-Skotak 2015], stwierdza się, iż użytki rolne mimo zmniejszającego się obszaru stanowią nadal dominującą powierzchniowo formę zagospodarowania przestrzennego przedmiotowego obszaru.

Niestety, liczba zagrożeń historycznego krajobrazu wzrasta pomimo wielu istniejących form

ochrony. Nowo wprowadzana zabudowa tzw. Miasteczka Wilanów nie jest w żaden sposób powiązana z tradycyjnym osadnictwem na tych terenach [Rybak 2011]. Współczesne budynki mieszkaniowe jednorodzinne i wielorodzinne przytłaczają zabudowę historyczną, doprowadzając jednocześnie do zatracenia istotnego ekosystemu terenów agrarnych [Kaczyńska 2011]. Jest to szczególnie odczuwane w przypadku przedpola pałacu wilanowskiego oraz rejonu wysoczyzny na zachód od Skarpy Ursynowskiej. Nie bez znaczenia jest też wznoszenie monumentalnej bryły Świątyni Opatrzności Bożej, która stała się nową dominantą Wilanowa [Rybak 2011]. Największą bolączką jest jednak uciekający czas. Część budynków zabytkowych, charakterystycznych w formie dla obszarów wiejskich znajdujących się przy ul. Biedronki, wskazywanych przez Sikorę i Jagielską w opracowaniu z 2017 r., w ciągu kilku miesięcy przestało istnieć. W ich miejscu powstały nowe, często o nowoczesnej, kanciastej formie. Dowodem na zagrożenie związane z upływem czasu jest również samo „Miasteczko Wilanów”, gdzie obszar pól uprawnych i łąk został przekształcony w teren zabudowy wielorodzinnej w przeciągu zaledwie 17 lat (na początku 2002 r. jedynym obiektem, który się tutaj znajdował, były fundamenty powstającego urzędu dzielnicy).

Planowany dalszy rozwój zabudowy mieszkaniowej wokół założenia natolińskiego może stanowić

poważne zagrożenie, szczególnie w kontekście lokalnych korytarzy ekologicznych. Prócz tego budowa Południowej Obwodnicy Warszawy na skarpie doprowadzi do kompozycyjnego odcięcia parku w Natolinie [Rybak 2011]. Zgodnie z Atlasem ekofizjograficznym m.st. Warszawy [Fogel i in. 2018] obszary na wschód od ul. Przyczółkowej, gdzie znajdują się mady rzeczne, są zaliczane do obszarów o wysokiej przydatności rolniczej. Ponadto znaczna część tych obszarów odznacza się wysokim potencjałem do retencjonowania powierzchniowego i gruntowego. Uwzględniając zagrożenie i ryzyko powodziowe w przypadku wystąpienia wód stuletnich, stwierdza się małą przydatność tych terenów na cele mieszkaniowe ze względu na możliwość zalań i podtopień (na podstawie analizy map ISOK). Ryzyko jest większe w otoczeniu cieków np. Wilanówki, która przez lata została znacznie zarośnięta przez roślinność. Poważnym problemem jest również nanoszenie namulów. Toteż dziwią zapisy mpzp pozwalające na rozwój zabudowy na tym obszarze. Należy również podkreślić, że rozczłonkowanie obszaru na wiele mpzp doprowadziło do sytuacji, kiedy zagrożona jest spójność krajobrazowa m.in. wzdłuż osi kompozycyjnych i powiązań widokowych (m.in. wzdłuż Osi Królewskiej). Sytuacja ta bywa zagrożeniem nawet w obrębie jednego dokumentu planistycznego, który nie zapewnia należytej ochrony.

local authorities, which is manifested in the comments to the draft of the local spatial development plan for the area in front of the palace. Moreover, this also reveals the lack of respect for the results of social consultations concerning the area of the so-called Wilanow Beach (Table 3).

Discussion

The Wilanow meadows are an important cultural element of the area. This form of land management dates back even before the times of King Jan III Sobieski [Kaczyńska 2011]. The comparison of the share of arable land in historical maps from the second half of the 19th century or with research results of the years 2002–2011 [Radecka, Osińska-Skotak 2015] reveals that, although the surface area of arable land is decreasing, it is still the dominant form of land management in the analysed area.

Unfortunately, the number of threats to the historical landscape is constantly increasing, in spite of numerous existing forms of protection. The newly constructed buildings in the so-called Miasteczko Wilanow is not related to traditional settlements in this region in any way [Rybak 2011]. Contemporary single- and multi-family residential buildings dominate over historical development, at the same time contributing to the disappearance of the important ecosystem of agricultural

lands [Kaczyńska 2011]. This is particularly noticeable in front of the Wilanow palace and the highland to the west of the Ursynow Slope. The construction of the monumental Temple of Divine Providence, which has become the new landmark of Wilanow, is not insignificant, either [Rybak 2011]. However, the main problem is the race with time. Some historical buildings of a characteristic form for rural areas, located at Biedronki Street and mentioned by Sikora and Jagielska in their study of 2017, ceased to exist within several months. They were replaced by new structures, often of a modern, angular shape. Another proof of the threat connected with passage of time is “Miasteczko Wilanow” itself. This is where the area of arable fields and meadows was transformed into a multi-family housing estate during 17 years only (at the beginning of 2002, the only structure in this area were the foundations of the newly constructed District Office).

Planned further development of housing around the Natolin arrangement may constitute a serious threat, especially in the context of local wildlife corridors. Apart from that, the construction of the Southern By-pass Road of Warsaw on the slope will cut off the Natolin park from the rest of the arrangement [Rybak 2011]. According to the Ecophysiographic of the Capital City Warsaw [Fogel et al. 2018], areas situated east of Przyczółkowa Street, with fluvial muds cover, are classified as areas of

high agricultural usability. Moreover, a large part of these areas is characterised by a high potential for surface and ground retention. Considering the threats and risks of flooding in the event of 100-year flood, the usability of these areas for residential purposes is considered as low due to the possibility of flooding and water accumulation (based on the analysis of ISOK maps). The risk is even higher in the vicinity of water-courses, such as Wilanówka, which has been overgrown by plants during the years. Another serious problem is the presence of aggragate mud. Thus, the provisions of the local spatial development plan that permit development in this area seem strange. One should also note that dividing the area into numerous local spatial development plans resulted in the situation when the landscape consistency is threatened (e.g. along the compositional and view axes, including Oś Królewska). This may be a threat even within a single planning document that does not provide adequate protection. As far as greenery arrangements are concerned, one should note that the overlapping forms of protecting historical monuments and the environment may pose a problem as well. This also refers to the Natolin and Ursynow Parks [Fortuna-Antoszkiewicz, Łukaszkiwicz 2015].

Although all these elements constitute threats, the area of the Wilanow Cultural Park still has great chances to use its potential. The analysed area has unique historical

Table 3. SWOT analysis (by M. Żołnierczuk)

Tabela 3. Analiza SWOT (oprac. M. Żołnierczuk)

Strengths Mocne strony	Weaknesses Słabe strony
<ul style="list-style-type: none"> • The presence of rural layout and its elements • The existence of written and graphic documentation on Wilanow landscape history • Istnienie układu i elementów ruralistycznych • Istnienie dokumentacji pisanej i graficznej dot. historii krajobrazu Wilanowa 	<ul style="list-style-type: none"> • Rapid urbanisation without respect for identity • Dividing the area of the Wilanow Culture Park into different local spatial development plans, often without common directions or guidelines (this applies e.g. to Oś Królewska) • Szybki rozwój urbanizacji z brakiem poszanowania tożsamości • Rozbicie terenu WPK pomiędzy różne mpzp nieposiadające często wspólnych kierunków w wytycznych (dot. np. Osi Królewskiej)
Opportunities Zagrożenia	Threats Zagrożenia
<ul style="list-style-type: none"> • Supporting local community in creating a sustainable space • Developing educational and community programmes • Spatial integration by the Museum of the Palace of King Jan III in Wilanow • Holistic planning • Development of green areas • Pomoc społeczności lokalnej w kreowaniu zrównoważonej przestrzeni • Rozwój programów edukacyjnych i programów społecznościowych • Integrowanie przestrzeni przez Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie • Holistyczne planowanie • Rozwój terenów zieleni 	<ul style="list-style-type: none"> • Lack of awareness of values among new inhabitants • Predatory spatial policy of developers and fragmentation of land • Authorities disrespecting the opinion of local community and values • Failure to enforce binding regulations • Slow implementation of new protection principles (including local law) • Limited budget of the city and Museum • Brak wiedzy o wartościach wśród nowych mieszkańców • Grabieżcza polityka przestrzenna deweloperów i parcelacja gruntów • Brak poszanowania opinii społeczności lokalnej i wartości przez władarzy • Brak egzekwowania obowiązujących przepisów • Zbyt powolne wdrażanie nowych zasad ochrony (w tym prawa miejscowego) • Ograniczony budżet miasta i Muzeum

Odnośząc się do układów zieleni, należy zaznaczyć, iż problematyczne jest nakładanie się form ochrony zabytków i przyrody. Przypadek ten dotyczy również parku w Natolinie i Ursynowie [Fortuna-Antoszkiewicz, Łukaszkiwicz 2015].

Wyżej wymienione elementy stanowią przykłady zagrożeń, jednak obszar WPK posiada nadal ogromne szanse na jego wykorzystanie. Obszar badań ma unikatowe wartości historyczne, jak również artystyczne [Sikora 2017]. Stanowią one niezwykle potencjał narracyjny funkcjonowania rezydencji królewskich. To właśnie dzięki tym cechom krajobraz Wilanowa wyróżnia się wysokim walorem autentyczności. Dowodem tego są np. folwarki położone przy ul. Stanisława Kostki Potockiego, które Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie odkupiło i planuje odrestaurować i zaadaptować m.in. na potrzeby edukacyjne. Uświadamianie o trwających wartościach stanowi jedno z zadań

misyjnych muzeum. Muzeum jest depozytariuszem, którego pracownicy czuwają nad ochroną przestrzeni. Toteż starają się uczestniczyć w konsultacjach społecznych, gdyż są one szansą na wymianę poglądów, lecz także zjednywanie ludzi i instytucji. Wzmacnianie synergii przestrzeni na różnych poziomach jest kluczową szansą na trwanie ruralistycznych wartości Wilanowa.

Warto odnieść się do słów Kosińskiego [2013] piszącego, iż „w przyszłości istotna jest praca twórcza nad tą architekturą i urbanistyką, która wchodzi w istotne relacje z kontekstualną przestrzenią miejską i z sąsiedztwem, i z dzielnicą, i z całością miasta”. Bez zauważenia *genius loci* nie będzie możliwe synergiczne przyłączanie kolejnych warstw kulturowych. Niestety, przed taką sytuacją stoi Wilanów. Problemem jest brak kompleksowej ochrony krajobrazu kulturowego, w którym niezbędne jest uwzględnienie m.in. aspektów: naukowo-badawczego,

społecznego, estetycznego, eksploracyjnego i wykonawczego wymieniających przez Kadłuczka [2018]. O ile w okresie od XVII do połowy XX w. nowe formy przestrzenne wpisywały się swoją skalą w tutejszy krajobraz, nie zacierając kompozycji, o tyle współczesna zabudowa sprawia, że pałac Jana III Sobieskiego traci swoje dotychczasowe znaczenie [Sikora 2017]. Poszczególne składowe mają status formy ochrony zabytków, np. Pomnik Historii, wpis do rejestru zabytków. Brakuje jednak holistycznego spojrzenia spajającego te wszystkie elementy. Utworzenie Wilanowskiego Parku Kulturowego miało na celu wzmocnienie skuteczności ochrony walorów kulturowych i krajobrazowych w formie zintegrowanej [Lewin, Korzeń 2008], jednak dzisiaj wiadomo, że utworzony plan ochrony WPK uniemożliwia wyegzekwowanie wszystkich zapisów. Toteż przez Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków zostały podjęte prace nad jego modyfikacją.

and artistic values [Sikora 2017]. They offer an extraordinary narrative potential for the functioning of royal residences. These are the properties that give the landscape of Wilanow an outstanding value of authenticity. The proof are, among others, the farms located at Stanisława Kostki Potockiego Street, which the Museum of the Palace of King Jan III in Wilanow has repurchased and is planning to renovate and adapt, among others, for educational purposes. Raising awareness of the surviving values is part of the mission of the Museum. The Museum is a depositary, whose employees strive to ensure the protection of space, so they try to participate in all public consultations, as they are an opportunity not only to share opinions, but also to gain supporters among people and institutions. Improving spatial synergy on various levels is the key chance for the survival of the rural values of Wilanow.

It is worth quoting the words of Kosiński [2013], who wrote that “what is important in the future is creative work on this architecture and town planning that enters in important relations with the contextual urban space, the neighbourhood, the district, and with the whole city itself”. Unfortunately, without recognising the *genius loci* it will be impossible to connect further cultural layers to create synergy, and this is the situation that Wilanow is currently facing. The main problem is the lack of comprehensive protection of the cultural landscape, which should take

into account, in particular: The scientific and research, social, aesthetic, exploratory, and executive aspects listed by Kadłuczek [2018]. While in the period from the 17th century to mid-20th century the scale of new spatial forms matched the existing landscape without blurring its layout, contemporary development diminishes the previous importance of the palace of King Jan III Sobieski [Sikora 2017]. Its specific components have a status of monument protection form, e.g. Historical Monument, entry in the register of monuments. However, what is missing is a holistic perspective that would join all these elements. Although the aim of the creation of the Wilanow Cultural Park was to strengthen the effectiveness of protection of the cultural and landscape values in an integrated form [Lewin, Korzeń 2008], nowadays it has become obvious that the protection plan developed for the Park prevents us from enforcing all the provisions. As a result, the Warsaw Restoration Office started working on modifying the plan.

Conclusions

The area of the Wilanow Cultural Park is undergoing a process of intensive changes and functional transformations of space. However, one may still distinguish elements that are the heritage of the historical rural layout. Using them, among others, for educational and reconstruction

purposes will offer an opportunity to preserve historical identity. Most of these objects are located in the close vicinity of the palace and park complex in Wilanow.

However, their existence is threatened by predatory spatial policy of development companies who often neglect historical and natural values. The existing forms of protection are inconsistent, which leads to problems with their enforcement. As a result, they must be strengthened by changing regulations and a holistic approach. If no actions are taken, further values will be lost, which poses the threat of disappearance of the already tarnished identity of the “royal district of Warsaw”. Due to the rapid pace of spatial transformations, protective measures should be introduced as soon as possible. The current slowness is one of the main threats.

The analysis of the area of Wilanow Cultural Park reveals that the co-existence of both rural and urban layouts is difficult, although not completely impossible. It may be facilitated by appropriate forms of protection and local legal regulations. Another important factor is raising awareness of the values that exist in the given area, as they are the only basis for preserving the identity of the place.

Maciej Żolnierczuk

Museum of the Palace of King Jan III
in Wilanow, Warsaw

Wnioski

W granicach Wilanowskiego Parku Kulturowego następuje intensywny proces urbanizacji i przekształcania funkcjonalnego przestrzeni. Mimo to nadal można wyróżnić elementy stanowiące świadectwo historycznego układu ruralistycznego, których wykorzystanie m.in. na cele edukacyjne i rekonstruktorskie stanowi szansę na podtrzymanie historycznej tożsamości. Większość z tych obiektów znajduje się najbliższym sąsiedztwie założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie.

Ich istnienie jest jednak zagrożone przez grabieżczą politykę przestrzenną deweloperów. Bardzo często jest ona prowadzona z pominięciem wartości historycznych i przyrodniczych. Występujące formy ochrony są ze sobą niespójne, co rodzi problemy w ich egzekwowaniu. Toteż wymagają one wzmocnienia przez zmianę zapisów i spojrzenie holistyczne. Bez podejmowania działań będzie dochodziło do utraty kolejnych wartości, co grozi zanikowi i tak już nadszarpniętej tożsamości „królewskiej dzielnicy Warszawy”. Ze względu na szybkie tempo przemian przestrzennych działania ochronne muszą być wprowadzone jak najprędzej – obecna opieszałość stanowi jedno z większych zagrożeń.

Analizując przykład obszaru Wilanowskiego Parku Kulturowego, stwierdza się, że współistnienie zarówno układu ruralistycznego, jak

i urbanistycznego jest trudne, ale niemożliwe. Szansą na to są odpowiednie formy ochrony i zapisy w prawie miejscowym. Niezbędny jest również rozwój świadomości dotyczących wartości występujących na danym terenie – tylko na tej podstawie możliwe będzie zachowanie tożsamości miejsca.

Maciej Żolnierczuk

Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie,
Warszawa

Literature – Literatura

1. Fogel P., Łaska M., Majchrzak A., Cichocki M., Szulczewska B., Cieszevska A., Giedych R., Wałdykowski P., Adamczyk J., Maksymiuk G., Dudek-Klimiuk J., Suchocka M., Wasilewski M., Winiarska A., Kiczyńska A., Weigle A., Sikorski P., Strużyński W., Węgrzynowicz A., Horbacz A., Fic M., Kręgiel J., Grądział I., Lewiński S., Aleksandrowicz S., 2018. Atlas ekofizjograficzny m. st. Warszawy. Krajowy Instytut Polityki Przestrzennej i Mieszkalnictwa, Warszawa.
2. Fortuna-Antoszkiewicz B., Łukaszewicz J., 2015. Konflikty różnych form prawnej ochrony parków zabytkowych, *Przestrzeń Urbanistyka Architektura*, 1, 25–43.
3. Kaczyńska M., 2011. Wpływ założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i jego założeń filialnych na przemiany krajobrazu. Wydawnictwo Sztuka Ogrodu Sztuka Krajobrazu, Warszawa.
4. Kadłuczka A., 2018. Ochrona dziedzictwa architektury i urbanistyki: doktryny, teoria, praktyka. Politechnika Krakowska, Kraków.
5. Kosiński W., 2013. Dobro i piękno / Well-being and beauty – people friendly places in the modernist cities after 1945: ideas, projects, implementations, space & FORM / Przestrzeń i FORMa, 20, 35–94.
6. Lewin M.E., Korzeń K., 2008. Wilanowski Park Kulturowy jako przykład ochrony i zarządzania krajobrazem kulturowym. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 10, 319–325.
7. Radecka A., Osińska-Skotak K., 2015. Analiza zmian struktury przestrzennej krajobrazu warszawskiej dzielnicy Wilanów w latach 2002–2011 z wykorzystaniem zdjęć satelitarnych SPOT. *Teledetekcja Środowiska*, 52, 51–65.
8. Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 26 sierpnia 2003 r. w sprawie wymaganego zakresu projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego (Dz.U. 2003 nr 164 poz. 1587)
9. Rybak K., 2011. Relacje pomiędzy istniejącym krajobrazem a projektowanym układem urbanistycznym na przykładzie budowy Wilanowa Zachodniego. Wydawnictwo Sztuka Ogrodu Sztuka Krajobrazu, Warszawa.
10. Sikora D., Jagielska E., 2017. Krajobraz kulturowy rezydencji wilanowskiej i powiązanie z nią układu ruralistycznego historycznej wsi Wilanów. *Narodowy Instytut Dziedzictwa*, Warszawa.
11. Sikora D., 2017. Krajobraz Wilanowa – jego przemiany i możliwości ochrony. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 36, 9–20.
12. Szpanowski P., 2015. Warstwy krajobrazu klucza Wilanowskiego. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Warszawa.
13. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (2019 r. poz. 1696).